

VI.
Román

LITERÁRNÍ ŽÁNŘ RYTÍŘSKÝCH ROMÁNŮ NA PŘÍKLADĚ STAROČESKÉ ALEXANDREIDY A TRISTRAMA

Jan Skutil

Koncem starověku, od přijetí křesťanství v říši římské (333) za oficiální náboženství v této mnohonárodnostní veleříši se spisovnou řečí latinou, a zejména od raného středověku, kdy dochází i k formování evropských raně-feudálních států na sever a na východ od jejích provincií, vytváří se jednotná všeevropská kultura s písemnictvím latinským, které mělo za ideový základ bibli, tj. svod knih Starého a Nového zákona. Z té byly při bohoslužbách, jejichž účast byla povinná všem věřícím, čteny úryvky jednak z evangelií, dále z epištol a také z některých starozákonních knih. Za účelem utvrzování morálky a připomenutí činů slavných hrdinů, především Krista a jeho družiny apoštolů, později i účastníků dějinného procesu starozákonního, byla skládána díla, která je měla připomínat. Tak byl zdramatizován život Kristův a jeho učedníků v podobě divadelních her, jež se hrávaly v kostelích po evangeliu, což je v Čechách doloženo od 12.-13. století; byly zpracovávány životy Adama a Evy, život starozákonního Josefa Egypťského, život Dobešův, vyprávění o Pilátovi a o Kristově zrádci Pilátovi, o umučení Páně a jiné motivy známé z nedělního a ze svátečního čtení. Tak vznikala celoevropská kultura, jež byla postupně překládána i do národních jazyků, aby byla co možná nejvíce přiblížena lidu, jemuž byla určena, aby mu byla zpřístupněna co možná nejvíce bohatá historie církve a jejích hlavních představitelů. Ti se měli stát vzorem lidu po stránce morální i ideové. Cizí prostředí blízkého Orientu postupně splývalo s rodným krajem místních hrdinů.

Zvláštním a zcela výrazným žánrem ve středověké slovesnosti zůstávají místní kroniky zaznamenávající často rovněž události od počátku světa nebo od rozejtí se lidstva po stavbě babylonské věže, které jsou v nich rovněž zaznamenány.

Křížové výpravy od konce 11. století až do konce 13. století otevřely západoevropským feudálům nové světy Blízkého východu a poučily je o existenci dávných hrdinů, dobyvatelů cizích krajů.

Zpracování života a vojenských úspěchů makedonského krále Alexandra Velikého (356-323 př. Kristem) stalo se předmětem všeevropské literatury, jež se šířila od západu k východu a od jihu k severu. S Alexandrem se setkáváme

i v písemnictví asijském a africkém; základem pro zpracování alexandrovské látky byla slovesnost řecká a zejména latinská. Již z 1. století po Kristu pochází dílo Quinta Curtia Rufa, z pozdější doby dva překlady řeckého románu Julia Valeria ze 4. století a Leonova z 10. století. Ty se staly předmětem studijního zájmu středověkých autorů po stránce historickomotivistické; vznikala postupně díla veršovaná a prozaická, z nichž měla pro evropský středověk mimořádný význam díla francouzského básníka Gualtera Castellionského, napsaná asi v letech 1178-1182.

V dávném hrdinovi viděli středoevropští básníci a napodobovatelé vyprávění o něm heroickou představu staršího vladaře, který nebyl jen usurpátorem cizích krajů, ale právě bojovníkem za vyšší rytířský způsob života a postupně i šířitelem křesťanství. Tak byla z historické postavy velkého makedonsko-řeckého krále, pohana a vzdělaného panovníka, vykonstruována postava krále rytířských ctností, bojujícího za vyšší stupeň života, který spolu s příběhy o trojské válce patřil k nejznámějším hrdinům středověku; byl ovšem akomodován z pohanského světa do doby o 13 až 15 století mladší.

V českém prostředí, které bylo v době od krále Přemysla Otakara II. jednou z nejbohatších a politicky nejvyspělejších zemí střední Evropy, vznikla dvě veršovaná díla s alexandrijskou tematikou: německý *Alexander* Ulricha z Eschenbachu, napsaný kolem roku 1287, a české dílo neznámého autora s toutéž tematikou. Obě díla se však od sebe liší svým východiskem i koncepcí. Pramenně se opírají o skladbu Gualterovu a též o spis *Historiae destructionis Troiae* Quidona z Columny (asi z r. 1287), ale oba autoři k vlastní látce přistupovali odděleně, nezávisle na sobě i na předlohách.

Český *Alexander* je dílo svérázné a svébytné. Vyskytuje se v řadě zlomků, z nichž jen některé se vzájemně textově kryjí. Nejúplnější bibliografii evropských *Alexandreid* zpracoval se zřetěním k bádání o nich George Cary (*The Medieval Alexander*, Cambridge 1956), českých pramenů *Alexandreidy* si povšiml Hans Holm Bielfeldt (*Die Quellen der alttschechischen Alexandreis*, Berlin 1951), k níž zaujal stanovisko J. Hrabák (*Česká literatura 1*, Praha 1953) ve studii *K otázce hodnocení staročeské Alexandreidy z hlediska původnosti*; z menších statí jsou důležité práce Václava Janoucha a Miloslava Švába, kromě vyčerpávající monografie Alberta Pražáka *Staročeská báseň o Alexandru Velikém* (Praha 1945).

Staročeská *Alexandreida* je napsána plně v duchu českém, a to svou koncepcí i kresbou hrdinů. Český básník překonává jen plně historické zobrazení krále Alexandra a zasazuje jej do českého prostředí doby Přemysla Otakara II. a Václava II. Jmenuje jej sice Alexandrem, ale v typologii této

postavy panovníka pozorujeme spisovatelovo zaujetí místními českými dobovými problémy; tažení Alexandrovo na východ je klasifikováno a zobrazeno jako cesta z Čech na severovýchod k pokřesťanství Litvy a Pruska. V Alexandrových dalších hrdinech pozorujeme české bojovníky 13. století i s jejich jmény; za nepodstatné autor považoval okruh náboženských antických představ, rozváděl a osvětloval vyprávění o Alexandrových rodičích, k čemuž našel oporu v glosách připojených k dílu Gualterovu a k Eschenbachovu. vzdal pozornost historickým zřetelům o správě země, jež jsou známy z právní téměř soudobé *Knihy Rožmberské*, spisovatel líčí ohlas války na venkově, bitvu u Issu popisuje shodně, jak probíhaly soudobé bitvy českých panovníků. Postavám hrdinů kolem Alexandra vkládá básník české reálné myšlení, poznává jejich smýšlení a city, klade záměrnou pozornost na život rytířů a na jejich jednání, z nichž usuzujeme na jeho dobré znalosti českého prostředí i jeho rytířských her, a to v době rozkvětu královských měst a hradů. Vytváří typ šlechtice své doby, zajímavějšího se o politiku, jak jej známe např. z *Věší kroniky kláštera žďárského* z konce 13. století. Soustřeďuje se však jen k určitým složkám života Alexandrova a jeho rytířů, odmítá exotičnost prvků, ale orientuje se na zobrazení českého prostředí, v díle se ožívají motivy nejen české životní filozofie, ale také konkrétního pohledu na českou válečnickou výstroj a výzbroj, již bylo použito v době Přemyslova válečného tažení na Litvu a do Prus. Ve vyprávěných dějích se autor plně soustřeďuje na zobrazení své přítomnosti; nezastřený je pohled na vlastenectví, jež ústí v zobrazení intencí vysoké české šlechty podporující vojenské a ideové zřetele českého panovníka. Povahové rysy otce Přemysla Otakara II. a jeho syna Václava jsou jakoby slity v jednu osobnost, již jde o blaho státu a o rozšíření jeho mocenských a politických zřetelů, jež se jeví i v protiněmeckých dynastických zřetelích. Mládí osiřelého Alexandra nám přibližuje historickou skutečnost ze života vězněného Václava II. v jeho mladém věku, stejně tak jako hospodářská zkáza země po smrti Přemysla Otakara II. v době zástavy země Otovi Braniborskému. Avšak to vše jsou jen dobové narážky, konkrétních obrazů z oné doby tu autor nemá, neboť mu šlo především o zobrazení všeobecné situace, nikoli o něco konkrétního. Chtěl jen vytvořit typ dobového rytíře, jemuž je vlastní v první řadě šíření křesťanství, formulace jeho základních zásad, úcta k ženě, její ochrana, touha řídit se podle saského zrcadla *Fürstenspiegel*. Hrdina díla vyjadřuje plně ctnosti dvorské všeobecně křesťanské kultury, statečnost v boji, konvenčnost a ve ctnostech dokonalou rytířskost, v úctě a v lásce k zemi. Obrací se ke svým posluchačům etikou a zejména vysokým básnickým slohem, k němuž musel vyhledávat svoje literární prostředky; proje-

vuje zřetel na básnickou obraznost, na metafory, využívá bohatého básnického jazyka, klade důraz na srozumitelnost, stylisticky odstiňuje místa, jež si vyžadují většího důrazu, využívá monologu jednajících osob, výrazně působí jeho gnómičká trojverší na podkladě sdruženého rýmu. Využívá příměrů z přírody, rozvíjející epickou složku děje, k jehož líčení používá znalosti soudobých latinských skladeb, jež však nenapodobuje, ale kriticky využívá po stránce teoretické rozvíjí tah na dosud ještě málo vyvinuté české básnictví. Jeho práce rozhodně nepůsobí dojmem převodu nebo přetlumočení cizího motivu, nýbrž jako dílo ve všech směrech bytostně české.

V samostatném postoji básníka české Alexandreidy je třeba vidět nejen představitele úsilí odklonu od cizích vlivů, nýbrž i tvůrce pronikání do reálného českého prostředí, do jeho filozofie, do jeho politických názorů, zobrazitele českého milieu výtvarného i společenského, projevujícího snahu o zobrazení vlastního rámce literárního, šlechtického, výrazně českého, lišícího se od koncepce francouzského skladatele i svého německého soka, jenž líčil sice rovněž prostředí české, ale s celoněmeckou koncepcí. Autor představuje vysloveně šlechtice, je silně zaostřen proti chlapům, mezi něž počítal nejen představitele venkova, nýbrž i měšťanstva. Přímá řeč je odlišena od volného vyprávění; je v ní totiž zřejmé úsilí o možnou recitaci, o zvýraznění verše.

Zájem o Alexandreidu byl v českém prostředí trvalý, dílo bylo čteno od 13. do 15. století, odkdy pochází jeho nejmladší opis, do doby, kdy šlechtictví v českých zemích nabylo již jiné povahy. Nejzajímavější je, že žádný opis této rozsáhlé básnické skladby nepocházel z Moravy, ani mladší zpracování alexandrijské látky v próze z konce 14. nebo z počátku 15. století. V této povídce je král Alexander pojat diferencovaně od veršované Alexandreidy staročeské. Alexander zde není prototypem šlechtického královského hrdiny, nýbrž hrdinou úžasných dobrodružství. To záměrně ukazuje na zcela jiného autora tohoto díla i na jiné čtenářské milieu. Je blízký spíše knížkám lidového čtení, kronikám o Štyfrídovi či o Bruncvíkovi, viděl se v něm hrdina zajímavých událostí, jako byli představitelé povídek o Gryzeldě nebo o Valterovi. Takový hrdina si získával čtenářskou přízeň až do 19. století jako příslušník vrstvy mající co říci méně vzdělanému čtenáři, nikoli jako představitel nejvyšších vrstev majících všechny dobré vlastnosti, blízký hrdinovi z trójských válek nebo cestovateli z Milionu či z Mandevillových cest. Zde se již středověké rytířské motivy přeměňují v raně novověké, při zájmu o exotismus, a nikoli o vlastní zemi, o svého vedoucího rytířského a královského představitele, jenž usiluje o nápravu mravů, morálky směřující k idealismu křesťanského života a úsilí o právní spravedlnost.

Ve středověku byla vyhledávána zajímavá rytířská látka nejen v antickém Řecku, v Tróji a v Alexandru Velikém, ale též v krajinách Evropy, relativně značně vzdálených středoevropskému prostředí. Látka se hledala i u vyhynulých obyvatel staré Evropy a jejich britských ostrovů. Hrdina se našel v mytickém králi Keltů v posledních dnech samostatnosti Walesu, který jako poslední panovník Britů, král Artur či Artuš, zesnul v roce 537. Mohlo být našim předkům známo, že to byli právě představitelé Irů a Skotů, kteří v 8. století přinášeli prostřednictvím sv. Kiliána usmrčeného ve Švábsku a pietně uchovávaného ve Würzburgu, křesťanskou víru, a že se po více než pěti stech letech setkáváme v próze vrcholného středověku s jejich mýtickým hrdinou? Zřejmě ne, to až moderní věda přišla na ony souvislosti.

Pověst o tomto králi a jeho družích se rozšířila ve středověku do francouzského, německého a konečně i do českého prostředí, aby se tento hrdina jako protiklad historického Alexandra stal všeobecným ideálem středověkého křesťanstva a příslušníci jeho družiny obdivovanými hrdiny rytířské doby, ozářené ideálem romantického vyhledávání a splnění tužby službou panovníkovi předmětem splnění milostných tužeb. Rozsáhlá skladba *Vévoda Arnošt* asi ze druhé poloviny 14. století je sice dost závislá na české *Alexandreidě*, ale zachovává i motivickou svéráznost a samostatnost, což analogicky zvýrazňují i další epická veršovaná díla *Tristram a Izolda* a *Tandariáš a Floribela*. Z nich jsou sice s přihlédnutím k německé Pleinerově skladbě zobrazena oddanost nejen k milované dívce, již chce hrdina po těžkých dobrodružstvích a překážkách dosáhnout, ale i romantická neuskutečněná dobrodružství pohádkového charakteru, s nimiž se hrdina musí utkat nebo alespoň překonat jejich nástrahy, aby nakonec pak ten, kdo milou dívku zadržuje, byl ochoten postoupit ji obětavému nápadníku. Milostný motiv do těchto skladeb přešel vystupňováním údělů zaštitování ženy a dívky vůbec, kdežto v *Alexandreidě* tyto zřetele ještě takto projeveny nebyly. Romantická skladba mající s *Alexandreidou* jen společnou statečnost a obdiv k cizím krajům, je tu zcela přeměněn v úsilí o vyplnění tužby lásky, jež se nakonec přece jen uskuteční.

Bylo by lze srovnávat jednotlivé motivy výzbroje hrdinů, Alexandra, Tandariáše i Vévody Arnošta, snad i Růžové zahrady, vyhledávat jejich vztah k ženám v protikladu k rytířským ctnostem Alexandrovým a zjišťovat, že právě toto veledílo staročeské literatury táhlo ideově, motivicky i jazykovou obratností i stylistickými zřeteli i jiný dlouhý a zřetelný rámeček dalších prozaických i veršovaných a rytířských prací, jimiž byl stvořen soubor rytířských románů vycházejících z *Alexandreidy*, upravujících jeho syžety a tvořící spolu s ní bohatou staročeskou rytířskou poezii, jež byla přenášena z našich zemí dále na

východ a na jihovýchod. Komparativní studium ukáže metamorfózu nejen sy-
žetů, ale i menších detailů v této dodnes čtené a studované odborné slovesnosti
celoevropského charakteru.

České prostředí nejen tyto látky akceptovalo, nýbrž i přetvářelo a přená-
šelo do vzdálené i blízké ciziny. V tom bylo jeho poslání vedle vlastního
zvýraznění ve vlastní zemi, v níž zanechalo neobyčejně krásný odlesk tohoto
žánru.

Literatura:

Dějiny české literatury (red. J. Hrabák) 1. Praha 1959.

Pražák, A.: *Staročeská báseň o Alexandru Velikém*. Praha 1945.

Bielfeldt, H. H.: *Die Quellen der alttschechischen Alexandreis*. Berlin 1951.

Janouch, V.: *K pramenům a stylu Alexandreidy staročeské*. VKČSN, Praha 1943.

Týž: *O poměru Alexandreidy staročeské k Ulrichu von Eschenbach*. VKČSN 1950.

Šváb, M.: *K otázce uměleckého zobrazování ve staročeské Alexandreidě ve srovnání
s Alexandreidou Gualterovou*. In: *Příspěvky k dějinám starší české literatury*, Praha
1958.

Rytiřské srdce majice. Česká rytiřská epika 14. století. Edice E. Petru a D. Marečkové,
Praha 1984.

Bamborschke, U.: *Das alttschechische Tristram Epos unter Beiführung der mhd.
Paralleltex-te*. Herausgegeben und übersetzt mit Einleitung und Wortregister. Wiesbaden
1968.

Týž: *Der alttschechische Tandarius nach drei überlieferten Handschriften mit
Einleitung und Wortregister*. Berlin 1982.

Zusammenfassung

Der Ritter-Roman-Genre am Beispiel der alttschechischen Alexandreis und Tristram

Das Interesse für die höfische Poesie entwickelte sich am Ende des 12. Jh. in ganz
Europa ähnlich wie der Ritterkult und alles, was mit den beiden Erscheinungen
zusammenhängt. Hand in Hand erscheinen sowohl Erzählungen aus der Ferne als auch
Schilderungen heroischer Taten ihrer Träger, die das Krieger-tum oder die Vor-
stellungen der Kampf- oder Politik-tätigkeit repräsentieren. Die Prototypen dieser
Helden wurden in der griechischen oder römischen Geschichte als auch in den
mittelalterlichen Mythen, die mit der Folklor- und legendären Tradition der modernen
europäischen Völker zusammenhängen, gesucht. Die ritterliche Tradition und Tätigkeit
waren von Anfang an in Versen gedichtet, vielleicht auch gesungen, später in Prosa
geschrieben. Die Sujets waren großartig und „pilgern“ durch den ganzen Europa-raum

von Süden bis Westen und nach Osten. Ihr Genre war nach demselben Muster gestaltet und ist in seinem tiefen Wiederhall in vielen Regionen zu finden.

Zu den ersten heroischen Werken gehört das Gedicht über Alexander den Großen. Sein Leben erscheint in der Beschreibung in dem historischen Werk von Quintus Curtius Rufus. Aus dieser Arbeit entstanden andere Werke – die größte Popularität davon fand die französische *Alexandreis* – Geschichte von Gualter Chatelion aus den Jahren 1178-1182. Dieses Werk beeinflusste sowohl das analogische deutsche Gedicht von Ulrich von Eschenbach als auch das des unbekanntes altschechischen Dichters. Ulrich von Eschenbach dichtete etwa im Jahre 1278 in Böhmen. Das Werk des tschechischen *Alexandreis*-Dichters entstand an der Wende des 13. und 14. Jhs. und ist für die Zeit des Přemysl Otakars II. und Wenzels II. typisch. Dieses Gedicht vereinigte die beiden Könige in einer ideellen Persönlichkeit unter dem Namen Alexander.

Auch andere französische und deutsche literarische Werke beeinflussten die tschechische Heldenpoesie des 14. Jhs. Man sieht es in der ersten Linie an dem Gedicht *Herzog Ernst*, das sehr nahe zu *Alexandreis* steht. In diesem Werk finden wir zwei geschichtliche Linien; die erste zeigt den Streit zwischen dem Herzog Ernst und dem Kaiser, die zweite beschreibt den Kreuzzug in das Heilige Land.

In der zweiten Hälfte des 14. Jhs. verbreitete sich der zweite heroische und ideelle Typ der Ritterepik, der nicht nur in dem *Herzog Ernst*, sondern auch in der *Erzählung über Dietrich von Berún* zum Ausdruck kommt. Diese Erzählung über Dietrich hängt mit einer tiroler Sage zusammen. Das Gedicht *Garel vom blühenden Tal*, das von dem Salzburger Dichter Pleier entstammte, erzählte über die Verwandten von König Artus und die des französischen Königs.